

Заняття 7

Українська мова (за професійним спрямуванням)

Тема. Терміни і термінологія. Спеціальна термінологія і професіоналізми. Типи термінологічних словників (відповідно до напрямку підготовки)

Мета. Ознайомити здобувачів освіти із особливостями мови своєї професії, відмінностями термінологічної та професійної лексики від загальнонавчальної, ознайомити зі способами творення професійної лексики; удосконалювати вміння користуватися термінологічними словниками.

Компетентності:

інтегральна: уміти вирішувати типові спеціалізовані задачі в окремій галузі професійної діяльності або у процесі навчання, що вимагає застосування положень і методів відповідних наук та може характеризуватися повною невизначеністю умов;

загальні компетентності: збагачення словника, засвоєння мовленнєвих навичок та всіх видів мовленнєвої діяльності;

фахові: уміння оперувати термінологією фаху; формування культури професійного мовлення;

Здобувачі освіти повинні:

знати особливості мови своєї професії, термінологію фаху, джерела поповнення лексики сучасної української літературної мови, вимоги до вживання термінів, професіоналізмів, номенклатурних назв, фразеологізмів, мовних кліше та використання їх у професійному мовленні; *користуватися* термінологічними словниками та словниками іншомовних слів; правильно, доречно *використовувати* терміни свого фаху, професіоналізми, номенклатурні назв, фразеологізми, мовні кліше.

Тип заняття. Практичне.

Кількість годин- 5 (2 практично, 3-самостійне вивчення).

I. План викладу навчального матеріалу

- 1.Поняття «термін» і «термінологія».
- 2.Термінологічна і професійна лексика, її відмінність від загальнонавчальної.
3. Функції та граматичні особливості термінів (С.В.)
4. Джерела поповнення, способи творення термінологічної лексики (С.В.)

II. Теоретичні положення

1. Поняття «термін» та «термінологія»

Термін (від латин. *terminus* - межа, кінець) — це слово або словосполучення, яке позначає поняття певної галузі знання чи діяльності людини.

Термінологія — 1) розділ мовознавства, що вивчає терміни (у цьому значенні все частіше використовують слово термінознавство); 2) сукупність термінів певної мови або певної галузі. Наприклад, можемо говорити про англійську, польську, російську, українську та ін. термінологію, а також про термінологію математичну, юридичну, хімічну, технічну тощо.

Галузеві термінології (тобто сукупності термінів конкретних галузей) називають терміносистемами, або термінологічними системами. Системність термінології зумовлена двома типами зв'язків, які надають множинам термінів системного характеру:

1) логічними зв'язками (якщо між поняттями певної науки існують системні логічні зв'язки — а вони є в кожній науці, — то терміни, які називають ці поняття, мають теж бути системно пов'язаними);

2) мовними зв'язками (хоча терміни позначають наукові поняття, вони залишаються одиницями природної людської мови, а відповідно їм властиві всі ті зв'язки, які характерні для загальновживаних слів — синонімічні, антонімічні, словотвірні, полісемічні, граматичні, родо-видові й под.).

Таким чином, термінологія - це не хаотична множина слів, а організована на логічному й мовному рівні система спеціальних назв.

При всій відмінності й багатогранності сучасних галузей наукового знання і властивих їм понять існує ряд спільних ознак, які визначають суть терміна як особливої мовної одиниці. Отже, основні ознаки терміна:

1. Системність. Кожний термін входить до певної терміносистеми, у якій має термінологічне значення. За межами своєї терміносистеми термін може мати зовсім інше значення, пор: ножиці цін “розбіжність рівнів і динаміка цін у сфері міжнародної торгівлі на окремі групи товарів” і значення загальновживаного слова ножиці.
2. Точність. Термін повинен якнайповніше й найточніше передавати суть поняття, яке він позначає: прибуток.

3. Тенденція до однозначності в межах своєї терміносистеми. Якщо більшість слів загальноживаної мови багатозначні, то більшість термінів - однозначні, що зумовлено їхнім призначенням.

4. Наявність дефініції. Кожний науковий термін має дефініцію (означення), яка чітко окреслює, обмежує його значення.

Деякі термінознавці називають і такі ознаки (або вимоги) до терміна:

- нейтральність, відсутність емоційно-експресивного забарвлення;
- відсутність синонімів (розвинена синонімія ускладнює наукове спілкування: профіцит-прибуток - зиск - вигода);
- інтернаціональний характер;
- стислість (дуже зручно користуватися короткими термінами, але не завжди вдається утворити короткий термін, який би при цьому був ще й точним);
- здатність утворювати похідні: зношення - зношування - зношеність - зношуваний.

Спеціальна термінологія та професіоналізми.

Розвиток мовлення майбутніх професіоналів будь-якої галузі починається із збагачення їхнього словникового запасу. За твердженням учених, лексика науки охоплює три шари: загальноживану, загальнонаукову й термінологічну лексику. Важко собі уявити плідний розвиток наук, якщо сутність понять, які ця наука розглядає й викладає, не має наукової термінології.

Термінологія зародилася в надрах лінгвістики, але тільки в середині 19 століття набула самостійності.

Термін - це слово, або установлене словосполучення, що чітко й однозначно позначає наукове чи спеціальне поняття. Термін не називає поняття, як звичайне слово, а навпаки, поняття приписується терміну, додається до нього. Отже, конкретний зміст поняття, визначеного терміном, буде зрозумілим лише завдяки його лаконічному й логічному визначенню, яке зазначає суттєві ознаки предмета, тобто його зміст і межі.

Терміни поділяються на загальноживані (ідея, гіпотеза, формула) та вузькоспеціальні, вживані у певній галузі науки. На відміну від загальнолітературної, мова професійного спілкування вимагає однозначності тлумачення основних ключових понять, зафіксованих у термінах. Оскільки неточне вживання того чи іншого слова може мати небажані наслідки.

У множині термінів кожної галузі вирізняють дві складові частини: термінологію і терміносистему. Термінологія - це така підмножина термінів, яка

відображає поняття, які утворились й функціонують у кожній галузі стихійно. А терміносистема - це опрацьована фахівцями певної галузі підмножина термінів, яка адекватно й одночасно відображає систему понять цієї галузі.

Термінологія належить до лексики професійної і наукової мови, яка є самостійним функціонуючим різновидом загальнонаукової мови. Термінологія пов'язана з науковими концепціями і з предметним знанням тієї галузі, поняття якої термінується.

Деякі слова, які сприймаються як загальновживані (не термінологічні), у мові професіоналів набувають значення й функції термінів. Так, у повсякденному спілкуванні слова: середовище, атмосфера, опади, ґрунт – загальновживані слова, а в мові географів і екологів – терміни. Отже, термінологія - це не випадкова сукупність слів, а система взаємозв'язаних термінів, які позначають систему понять якоїсь галузі знань.

Професіоналізми - це слова, вживання яких обмежене вузькоспецифічними потребами працівників певної професії. Вони не завжди відповідають нормам літературної мови. Через обмеженість їх вживання більш-менш вузьким колом людей, а також тому, що професіоналізми є неофіційними розмовними заміниками термінів, їх інколи називають професійними діалектизмами. На відміну від термінів, вони не мають строгого наукового визначення, не становлять цілісної системи, можуть мати експресивне забарвлення. Так, загальні поняття «човен», «весло», «сітка» відомі і для людей, не зв'язаних з рибальським промислом, але для рибалок ці поняття мають далеко важливіше значення, і тому в їхньому словнику поряд із словом «човен» вживаються назви «дуб», «байдак», «баркас», «фелюга» - великі човни; «калабуха», «тузик» - невеличкі човни тощо. Професіоналізми використовуються в текстах художніх творів з метою мовної характеристики персонажів, з метою емоційного увиразнення мовлення і т.д.

Номенклатура - сукупність назв конкретних об'єктів певної галузі науки, техніки, мистецтва. Номенклатуру становлять іменники та субстантивовані словосполучення. Вона передає як систему назв об'єктів певної науки, так і сукупність назв одиничних об'єктів (наприклад, у географічній номенклатурі – Чорне море, ріка Десна...), видові назви (наприклад, у ботанічній лексиці назви дерев: береза, дуб, смерека...).

Термін "номенклатура" вживається у французькій мові з 16 століття, англійській - з 18 століття. Поширився в науці у зв'язку з класифікацією рослин шведського ботаніка К. Ліннея.

Термінологічна і професійна лексика, її відмінність від загальновживаної

За сферами вживання лексику української мови поділяють на загальноновживану і спеціальну.

2. Термінологічна і професійна лексика, її відмінність від загальноновживаної

За сферами вживання лексику української мови поділяють на загальноновживану і спеціальну.

Загальноновживану лексику кваліфікують як загальнонародну. До її складу належать слова, використовувані всіма носіями мови незалежно від їх розрізняювальних ознак. Це назви предметів побуту, явищ природи, процесів трудової діяльності тощо: стіл, кімната, дощ, батько, нести, садити, ми.

На відміну від загальноновживаної, *спеціальній* лексиці властиві певні обмежувальні ознаки.

Так, до спеціальної лексики відносимо одну із групи слів – це слова, що використовуються у *сфері професійної діяльності людей (терміни і професіоналізми)*.

Термінологічна лексика – *вищий, порівняно з загальноновживаною лексикою, розряд назв предметів і явищ оточуючої дійсності*. Термін, на відміну від звичайного слова, *не лише називає, а ще й логічно, вичерпно і точно – через дефініцію* /(лат. definitio, від definio – визначаю) – коротке визначення, що відбиває істотні риси якогось поняття/ – визначає поняття, він дає багатогранну, об'ємну й лаконічну характеристику предмета чи явища, містячи при цьому більше інформації, ніж будь-яка лексична одиниця. Кожний термін посідає цілком визначне місце у певній термінологічній системі (воно залежить від місця відповідного поняття в системі понять кожної галузі науки).

Термінологічна лексика сучасної української літературної мови дуже багата і різноманітна. Вона поділяється на окремі групи відповідно до наявних галузей науки, техніки, виробництва, мистецтва і т. ін.

Кожна галузь науки, техніки, виробництва, мистецтва має свою специфічну термінологію, тобто сукупність назв спеціальних предметів, знарядь праці, різних явищ, процесів, ознак, характерних для тієї або іншої галузі науки, техніки, виробництва, мистецтва.

П р о ф е с і й н а л е к с и к а. Ця група охоплює дуже велику кількість слів, які властиві мовленню осіб певної професії. Це переважно назви знарядь і матеріалів праці, виробничих процесів, характерних для різних професій, спеціальностей. Наприклад, лексеми оранка, сівба, боронування, угноєння,

хімічні і мінеральні добрива, косовиця, обмолот тощо переважають у мовленні працівників сільського господарства, врубмашина, штрек, вуглекомбайн тощо.

Професіоналізми – слова й мовлення звороти, характерні для мови людей певних професій. Оскільки професіоналізми вживають на позначення певних понять лише у сфері тієї чи іншої професії, ремесла, промислу, вони не завжди відповідають нормам літературної мови.

Професіоналізми виступають як неофіційні синоніми до термінів. З-поміж професіоналізмів можна вирізнити науково-технічні, професійно-виробничі. Вони доволі різноманітні щодо семантичних характеристик.

На відміну від термінів, професіоналізми не мають чіткого наукового визначення й не становлять цілісної системи. Якщо терміни – це, як правило, абстрактні поняття, то професіоналізми – конкретні, тому що детально диференціюють ті предмети, дії, якості, що безпосередньо пов'язані зі сферою діяльності відповідної професії, наприклад:

Слова та словосполучення, притаманні мові моряків: кок-кухар; кубрик-кімната відпочинку екіпажу; ходити в море-плавати, тощо.

Професіоналізми працівників банківсько-фінансової, торговельної та подібних сфер: зняті каси, підбити, прикинути баланс.

Професіоналізми творяться за рахунок словоскладення, нових префіксів і суфіксів. Серед префіксів найпоширенішими є: до- (доукомплектувати, дообстежити, дискваліфікація), недо- (недопромисел, недовплив), над- (надзверхплановий); серед суфіксів: -ість- (пливучість, стрибучість), -аж- (типаж), -акція- (дискваліфікація).

Професіоналізм музикантів: фанера-фонограма; розкрутити – розрекламувати.

Такі професіоналізми вживаються здебільшого в усному мовленні. У писемному спілкуванні, зокрема в діловому, вживання таких слів небажане.

3. Функції та структурно – граматичні особливості слів -термінів.

Джерела, походження, способи творення термінологічної лексики.

Термін – структурно-сміслова єдність, що позначає спеціальне поняття, важливою специфічною ознакою якого є збереження своєї цілісності, незалежно від способів і засобів передавання його змісту.

I. Терміни-однослови поділяємо на: – *непохідні слова*, які на сучасному етапі не мають мотивації: ампула, бюкса, гній, гриб, дієта, драже, запах, колба, кора,

корінь, кальцій, камедь, кураре, ламелі, ліки, літій, натрій, отрута, реакція, саркод, сито, сік, фіта, флакон, цикл та ін.;

Серед термінів з похідною основою виокремлено суфіксальні (всмоктування, втирання, динамізування, дозування, елюювання, лікування, перколятор та ін.), префіксальні (аутонозод, гетеронозод, мікропіпетка, макроеlementи, фітопрепарат, зоопрепарат, мікробюретка, макроеlementи тощо) та суфіксально- префіксальні утворення (беззольний та ін.); – складні слова. Специфіку сучасної української гомеопатичної термінології зумовлює наявність у її складі незначної кількості термінів-складних слів: складних найменувань понять гомеопатії, утворених через об'єднання в одну лексичну одиницю двох чи більше основ, або повнозначних слів.

Терміни-словосполучення (складені терміни). У гомеопатичній терміносистемі, як і в інших галузевих термінологіях сучасної української літературної мови, переважають терміни- словосполучення.

Вільні словосполучення, в яких обидва компоненти є термінами: антагонізм речовин, аналітична проба, аналіз фармацевтичний, антипсоричні засоби, біологічний матеріал.

Зв'язані терміни-словосполучення, в яких компоненти, взяті ізольовано, в окремих випадках можуть виступати чи як терміни, чи як загальноживані назви: аптечка дорожня, аптечка кишенькова, високі потенції.

Заслуговує на увагу внутрішня структура терміна-словосполучення як комплексної номінативної одиниці. Для термінології гомеопатії характерні як двокомпонентні номінативні словосполучення (антипсоричні засоби, антропософська медицина, аптечка спеціалізована, біологічний матеріал.

Символослова. Несловесними засобами вираження наукових понять є символ-терміни, особливостями яких є «абсолютна відносність, штучна узвичаєність і свідоме закріплення»

Термінологічна лексика, як частина словникового складу мови володіє рядом цікавих якостей. Саме вона перебуває в стані активного розвитку у порівнянні з іншими частинами словникового складу мови. Саме на матеріалі термінологічної лексики найбільш явно проявляється дія законів мови, а головним чином – словотвірних. Для нових об'єктів номінації використовуються всі способи словотвору, що є наявними у даній мові, будь-які, а особливо лексичні ресурси національної мови, ресурси міжнародного словникового фонду, лексика інших національних мов. При цьому термінологічне словотворення не повторює механічні прийоми загальнолітературного творення слів. Відбувається своєрідний «природний відбір» тих способів і конкретних засобів словотвору, які б відповідали вимогам

щодо спеціальних найменувань та їх функцій у мові науки. А це в кін-цевому результаті призводить до відбору і формування деривативних морфем і цілих моделей, що спеціалізуються у вираженні певних значень.

Виявлення особливостей словотвору і продуктивних для даної сфери словотворчих моделей значно б полегшило і активізувало засвоєння лексичного і граматичного матеріалу. Саме в області засвоєння словотворчих закономірностей і можливостей вивчення мови необхідний строгий і обґрунтований відбір всіх словотвірних засобів, потрібно створити так звану систему вправ, яка б являлась обов'язковим компонентом роботи над лексикою.

Як уже було зазначено вище, існує багато визначень терміна, які відображають різні підходи їх авторів до даного поняття. Більшість вчених підкреслюють функціонально-сміслову сторону терміна і погоджуються на розумінні терміна, як слова чи словосполучення, пов'язаного з поняттям, що належить до певної області знань чи діяльності. Важливим моментом є питання про розрізнення понять «термінологія» і «номенклатура».

Спірним також залишається питання про те, якими граматичними категоріями може бути представлена термінологічна лексика, бо вона найчастіше представлена в основному іменниками та словосполученнями на їх основі.

Таким чином, будь-яка мовна система, яка представляє ту чи іншу область знань, включає в себе термінологію, представлену сукупністю іменників та іменникових словосполучень (які називають поняття даної області), а також словоформи з термінізованими значеннями, такі як дієприслівники, прислівники, прикметники, за допомогою яких і реалізуються наші знання про певну область науки чи техніки. У лінгвістичній літературі встановилась міцна традиція вбачати в природі терміна певну кількість ознак. Серед таких ознак основними вважаються системність (систематичність), однозначність, точність, стилістична нейтральність, лаконічність, відсутність емоційної чи експресивної вираженості.

З приводу наявності чи відсутності у термінів тих чи інших ознак серед лінгвістів не припиняються суперечки. Слід відмітити, що для правильного розуміння особливостей функціонування термінів має висунута А. А. Реформатським ідея термінологічного поля. За визначенням А. А. Реформатського, поле для терміна – це дана термінологія, за межами якої слово втрачає свою характеристику терміна, термін пов'язаний не з контекстом, а з термінологічним полем, яке і заміняє собою контекст. Саме виходячи з цього твердження слід розглядати всі ознаки терміна.

Визначаючи системність, як одну з основних ознак терміна, слід пам'ятати, що системні відносини термінів дійсні лише в межах термінології однієї області знань. Одним з найсуттєвіших лінгвістичних джерел системності в термінологічній сфері виступає системність морфології і словотвору. Терміни у своїй більшості, як і звичайні слова, утворюються на базі засобів загальної мови. Однак, взявши за основу уже існуючі в мові способи і моделі словотворення, мова науки і техніки виробляє свою словотворчу підсистему, пристосовувавши її до основних вимог і функцій термінологічної лексики і мови науки в цілому. Таким чином, словотвірні засоби в термінології являють собою певну систему.

Наукові терміни української мови утворюються такими основними способами:

1. *Вторинна номінація* - використання наявного в мові слова для називання наукового поняття: гідрометричний равлик, споживчий кошик, гальмівний барабан, вплив капіталу, миша комп'ютера, вексельний портфель, брівка траншеї, поливне крило, камерадробоструминна, підварювання кореня шва, струмозварювання. Це найдавніший спосіб термінотворення.
2. *Словотвірний (морфемний)*- утворення термінів за допомогою префіксів (надвиробництво, перезволоженість, поглинач, бездефектний), суфіксів (підгортальник, оборотність, валик, жорсткість, потужність), складанням слів і основ (вакуум-помпа, матеріаломісткість, сумішоутворювач, термообробка, тепловіддача, спектрометр), скороченням слів (СЕС (система електронних платежів), МК (магістральний канал). Цей спосіб термінотворення - один із найпродуктивніших на всіх етапах становлення термінології, включаючи сучасний.
3. *Синтаксичний* - використання словосполучень для називання наукових понять: планування виробництва, капіталодефіцитні країни, керування дистанційно-масштабне.

Терміни-словосполучення становлять понад 70% сучасних термінів. Синтаксичний спосіб - найпродуктивніший спосіб творення термінів у наш час.

4. *Запозичення* - називання наукового поняття іншомовним словом: контролінг, ліверидж, седиментація, картридж, бюргшафт.

III. Практикум .

Завдання 1. Дайте відповідь на запитання.

- Що таке загальнонавчальні слова?
- Що таке терміни?

- Чим відрізняються слова-терміни від загальноновживаних слів?
- Як утворюються терміни ділового стилю?
- Що таке професіоналізми?
- Що таке фразеологізми? Наведіть приклади.

Завдання 2. Поставте наголос у словах і з чотирма з них (на вибір) складіть речення.

Завдання, надбання, квартал, приятель, перепис, черговий, автори, старий, приріст, ім'я, пізнання, читання, діалог, рукопис.

Завдання 3. Вставте пропущені букви та складіть 5 речень з поданими словами.

Д...в...д...нт, д...позитив, мен...джм...нт, д...р...ктива, комп... нсація, д...кларація, пр...йскурант, інв...стування.

Завдання 4. Дайте визначення слів-термінів.

Збитки, застава, обвинувач, відчуження, віза, корупція, патент, алібі, агресія, валютне законодавство.

Завдання 5. Прочитайте текст. Випишіть слова-терміни.

Культура мовлення

Культура мовлення — це духовне обличчя людини. Вона свідчить про загальний розвиток особистості, ступінь прилучення її до духовних багатств рідного народу й надбань усього людства.

Основою мовленнєвої культури є грамотність, тобто дотримання загальноприйнятих літературних норм у користуванні лексичними, фонетичними, морфологічними, синтаксичними і стилістичними засобами мови. Але цим поняття мовленнєвої культури не вичерпується.

Мовлення має бути не тільки правильним, а й лексично багатим, синтаксично різноманітним. Щоб цього досягти, слід вслухатися в живе мовлення, вдумливо читати політичну, художню, наукову літературу, звертаючи при цьому увагу на вживання окремих слів, на особливо вдалі висловлювання, на побудову речень, користуватися словниками. Треба активно розвивати своє мовлення: усно й письмово викладати думки, виправляти себе, перебудовувати сказане, шукати найкращі й найдоцільніші варіанти висловлювання (З посібн.).

Завдання 6. Доберіть синоніми до поданих слів:

Абсолютний, авторитетний, базар, безкоштовний, витрата, громада, дебати, етикет, заява, заповіт, закон, контракт, ліцензія, нелегальний, офіційний, партнер, план, плата, рецензія, професія, скарга, угода, фінанси, хибити, частка, юридичний, юрист, юстиція.

Завдання 7. Виправте і запишіть правильні відповідники поданих слів. З п'ятьома (на вибір) складіть речення.

Співставляти, таможня, виступаючий, всезагальний, багато- численний, казна, повістка дня, пропонується, груз, підписка, получка, бувший, слідуючий, государство, прийомна, початкуючий, оточуюче середовище.

Завдання 8. Доберіть українські відповідники до слів іншомовного походження.

Анархія, апеляція, баланс, бартер, дебати, домінувати, електорат, ідентичний, компенсація, лаконічний, лімітувати, симптом.

Завдання 9. Запишіть фразеологізми, поясніть їх значення та джерела походження, скористайтесь фразеологічним словником.

По всіх швах. Авгієві стайні.

Святе Письмо. А судді хто?

Каїн і Авель. Закопані таланти.

Вік живи — вік учись. Ахіллесова п'ята.

Альфа й омега. Сім раз відмірай.

Гордіїв вузол. І мертвим, і живим.

Взяти під обстріл. Сіяти розумне, добре, вічне.

Видно пана по халявах. Сміх крізь сльози.

Завдання 10. Випишіть 20 термінів свого фаху і їх тлумачення.

ІУ. Контроль вивченого з теми

1. Рац Л.В. Терміни і термінологія. Спеціальна термінологія і професіоналізми. Сайт «Всеосвіта» Тести. [Електронний ресурс].- Режим доступу:
<https://vseosvita.ua/test/terminy-i-terminologhiia-spetsialna-terminologhiia-i-profesionalizmy-testy-234067.html>
2. Чеботарьова С. Термінологія. Тести. Сайт «На урок». [Електронний ресурс].- Режим доступу:
<https://naurok.com.ua/test/terminologiya-1141337.html>

У. Джерела навчально-методичного забезпечення

1. Сайт «STUDFILES»: Терміни й термінологія. [Електронний ресурс].- Режим доступу: <https://studfile.net/preview/9816009/page:17/>
2. Сайт «STUDFILES»: Типи термінологічних словників .[Електронний ресурс].- Режим доступу: <https://studfile.net/preview/5128080/page:28/>
3. Сайт «STUDFILES»: Функції та структурно – граматичні особливості слів -термінів. Джерела, походження, способи творення термінологічної лексики. [Електронний ресурс].- Режим доступу: <https://studfile.net/preview/5437555/>
4. Спеціальні терміни, термінологія й професіоналізми .[Електронний ресурс].- Режим доступу: <https://studfile.net/preview/7297009/page:9/>
5. Татарчук Д. Лексичний аспект сучасної української мови у професійному мовленні. Сайт «Scribd» [Електронний ресурс].- Режим доступу: <https://ru.scribd.com/document/482891318/%D0%A0%D0%BE%D0%B7%D0%B4%D1%96%D0%BB-3->